

УДК 343.1

Іван Богатирьов,

докт. юрид. наук, професор,
професор кафедри кримінально-виконавчого права
Інституту кримінально-виконавчої служби,
заслужений діяч науки і техніки України

Андрій Савченко,

докт. юрид. наук, професор, завідувач кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СУЧАСНА ПРОБЛЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті досліджено питання кримінальної відповідальності як однієї із сучасних проблем кримінального права України. Висвітлено власні позиції авторів і думки вітчизняних учених-криміналістів із цього питання. Зроблено важливі в теоретичному значенні висновки.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, функції, види, зміст, сучасна проблема, наукові погляди, кримінальне право України.

Постановка проблеми. Серед багатогранних і широко обговорюваних проблем сучасного кримінального права на особливу увагу заслуговує кримінальна відповідальність. Ця на перший погляд винятково теоретична проблема, як зауважує А. Андреев, має пряме й безпосереднє відношення до правозастосовної діяльності правоохоронних органів і суду, що забезпечують реалізацію кримінальної відповідальності [1, с. 165–166]. Саме кримінальне право передусім розробляє широке коло питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю, її формами, підставами та іншими характеристиками. У свою чергу це не лише гарантує дотримання законності, конституційних прав і свобод громадян, а й дозволяє говорити про ефективну дію кримінального права в цілому.

Кримінальна відповідальність, будучи складним багатофункціональним явищем, разом з іншими видами юридичної відповідальності виконує регулятивну, превентивну, каральну, відновлювальну та виховну функції (щоправда, із цього питання серед учених немає однастайності, адже в кримінально-правовій доктрині проблематика цілей кримінальної відповідальності та їх співвідношення з функціями такої відповідальності, як і співвідношення функцій кримінальної відповідальності з функціями покарання, належить до числа дискусійних). Крім того, правильне розуміння цих

та інших особливостей кримінальної відповідальності дозволить уникати помилок у правозастосуванні правоохоронних органів і суду, оскільки саме їх працівники безпосередньо втілюють у життя положення закону про кримінальну відповідальність, здійснюють його тлумачення, кримінально-правову кваліфікацію тощо. Тому не викликає сумнівів той факт, що постійне вдосконалення вітчизняного закону про кримінальну відповідальність неодмінно сприятиме підвищенню рівня законодавчої техніки та правильному застосуванню кримінально-правових норм.

Метою статті є розгляд сучасних поглядів науковців у галузі кримінального права на проблему кримінальної відповідальності в Україні. Незважаючи на те, що сучасна кримінально-правова наука розробила чимало термінів, норм та інститутів (відповідні дослідження здійснюються віддавна та щороку стають інтенсивнішими), проблематика кримінальної відповідальності залишається в колі найбільш зловодених питань сьогодення.

Теоретичну основу статті склали праці сучасних науковців: Ю.В. Александрова, А.В. Андреева, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, В.М. Бурдіна, В.І. Борисова, В.К. Грищука, Т.А. Денисової, О.О. Дудорова, С.Г. Келіної, О.М. Костенка, М.Й. Коржанського, Л.Л. Круглікова, В.М. Кудрявцева,

Н.Ф. Кузнецової, Т.О. Леснієвські-Костаревої, П.С. Матишевського, В.О. Меркулової, М.І. Мельника, П.П. Михайленка, А.А. Музики, В.О. Навроцького, А.В. Наумова, М.І. Панова, А.А. Піонтковського, Ю.А. Пономаренка, В.В. Сташиса, А.Х. Степанюка, М.І. Хавронюка, В.Я. Тація, А.Н. Трайніна, В.М. Трубінова, В.І. Тютюгіна, Є.В. Фесенка, В.М. Хомича, В.І. Шакуна, М.Д. Шаргородського та інших правознавців.

Виклад основного матеріалу. З огляду на значну кількість праць, у яких досліджується феноменологія кримінальної відповідальності, вона сьогодні займає особливе місце в системі заходів кримінально-правового впливу. З одного боку, кримінальна відповідальність несе в собі негативну (осудливу) оцінку скоєного правопорушення та особи, яка його вчинила, а з іншого – реалізується завдяки державному примусу та передбачає застосування до винного заходів кримінально-правового впливу, так чи інакше пов'язаних з обмеженням його прав і свобод. Більше того, кримінальна відповідальність виступає реакцією на вчинення з боку особи правопорушення, яке характеризується найвищим ступенем суспільної небезпечності та має низку ознак, властивих лише закону про кримінальну відповідальність.

Варто наголосити, що навколо розуміння кримінальної відповідальності серед правників точаться жваві та багатовекторні дискусії. Так, М.І. Панов вважає, що кримінальна відповідальність має наскрізний характер, «пронизує» майже всі інститути як Загальної, так і Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) або тісно пов'язана з ними, тому є універсальною категорією кримінального права [2, с. 45].

М.Й. Коржанський доводить, що головна сутність кримінальної відповідальності полягає в тому, що «вона є особистою, персоніфікованою, належною лише певній особі, що вона – це не державним примусом, не санкцією правової норми. Юридична відповідальність ґрунтується лише на психофізичних і суспільних властивостях особи, здатною бути відповідальною» [3, с. 120].

Ми поділяємо позицію А.С. Головіна, який вважає, що зміст кримінальної відповідальності полягає не тільки в тому, що особа, яка визнана судом такою, що вчинила заборонене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, повинна нести відповідальність за це шляхом застосування до неї заходів морального, матеріального та фізичного характеру, а й ще в тому, щоб була відновлена справедливість, у тому числі шляхом відшкодування в повному обсязі моральної та матеріальної шкоди, завданої фізичним та

юридичним особам діями або бездіяльністю, визнаними судом злочинними [4, с. 19].

Визнаючи той факт, що кримінальна відповідальність являє собою комплексний і системний феномен, її головне завдання вбачаємо у використанні в повному обсязі регулятивної, превентивної, каральної, відновлювальної та виховної функції з метою реалізації заходів кримінально-правового впливу. Не вдаючись до дискусії щодо функцій, коротко охарактеризуємо кожен з них.

Так, *регулятивна* функція передбачає фіксацію в кримінально-правових нормах підстави реалізації кримінальної відповідальності, визначення кримінально-правового статусу особи, яка підлягає кримінальній відповідальності, складів правомірної поведінки, що виключають кримінальну відповідальність, підстав застосування заходів кримінально-правового впливу, прав та обов'язків правозастосовних органів щодо їх застосування тощо.

Превентивна функція кримінальної відповідальності складається з двох взаємозв'язаних складових: спеціальнопревентивного впливу, що полягає в утриманні від вчинення нового злочину особою, щодо якої реалізована кримінальна відповідальність, та загальнопревентивного впливу, який передбачає попередження скоєння злочинів іншими особами.

Каральна функція кримінальної відповідальності позбавляє особу, яка вчинила злочин, найрізноманітніших благ, прав, свобод тощо та знаходить свій прояв у застосуванні кожного елемента кримінальної відповідальності (засудження – покарання – судимості).

Відновлювальна функція кримінальної відповідальності реалізується шляхом приведення в первинний стан порушених суспільних відносин, соціальних зв'язків, правовідносин; у загальному вигляді – утвердження соціальної справедливості. На сучасному етапі розвитку кримінального права, зважаючи на позитивний іноземний досвід, задля підсилення ролі відновлювальної функції кримінальної відповідальності, резонним є встановлення нових гарантій виконання державою своїх зобов'язань із захисту прав особи, яка потерпіла від злочину, шляхом запровадження сплати у випадках, визначених законом, штрафу на її користь.

Виховна функція кримінальної відповідальності реалізується за рахунок успішного виконання всіх інших функцій, впливаючи на внутрішній світ особи винного, його моральну сферу, цінності орієнтації, правосвідомість.

Вчені в галузі кримінального права в процесі вивчення кримінальної відповідальності по-різному розглядають її види, при цьому

далеко не всі запропоновані класифікації мають очевидне теоретико-прикладне значення. Так, у вітчизняній юридичній літературі різноманітні критерії класифікації кримінальної відповідальності розглянув В.К. Грищук. Зокрема, за критерієм суб'єкта, що реалізує кримінальну відповідальність у законодавчій або правозастосувальній діяльності, він розрізняє: 1) законодавчо встановлену кримінальну відповідальність; 2) судову кримінальну відповідальність; 3) кримінальну відповідальність, яка реалізується спеціальними органами виконавчої влади держави. За родовим об'єктом можна говорити про таку кримінальну відповідальність: а) за злочини проти основ національної безпеки; б) за злочини проти життя та здоров'я особи; в) злочини проти власності тощо. За безпосереднім об'єктом – кримінальна відповідальність за: а) шпигунство; б) умисне вбивство; в) крадіжку; г) грабіж; д) розбій тощо. За способом вчинення злочинів виділяється кримінальна відповідальність: а) за насильницькі злочини; б) за ненасильницькі злочини; в) за злочини вчинені шляхом обману тощо. За суб'єктом злочину: а) відповідальність за злочини, що вчиняються загальним суб'єктом; б) відповідальність за злочини, що вчиняються спеціальним суб'єктом. За формою вини: а) відповідальність за умисні злочини; б) відповідальність за злочини, вчинені через необережність [5, с. 132].

Цікавою для вивчення цієї проблеми є позиція Ю.В. Бауліна, який вважає потенційну кримінальну відповідальність загрозою, яка існує в санкції кримінально-правової норми та яка може бути реалізована в майбутньому до конкретної особи, котра вчинить злочин [6, с. 33–35]. Отже, зазначений вид кримінальної відповідальності варто розглядати на перспективу, оскільки він може набути форми кримінального закону, орієнтованого на кожного, хто потенційно вчинить злочин.

Найбільш розповсюджений у науці кримінального права негативний (ретроспективний) вид кримінальної відповідальності, що зазвичай трактується як правовий наслідок реально вчиненого злочину. На офіційному рівні визначення негативної кримінальної відповідальності дав Конституційний Суд України, назвавши її особливим елементом механізму кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин, формою реалізації державою правоохоронних норм, що, як правило, полягає в застосуванні до того, хто вчинив злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду [7, с. 7–13]. І.І. Митрофанов стверджує, що в КК України кримінальна відповідальність

розглядається лише за минулу поведінку – за вже вчинене суспільно небезпечне діяння (негативна, ретроспективна відповідальність), при цьому вона реалізується в межах кримінально-правових і кримінально-виконавчих відносин [8, с. 56]. В.К. Грищук, аналізуючи негативну (ретроспективну) кримінальну відповідальність, вважає, що її треба розглядати з позиції примусу, державно-примусового впливу, покарання, правового стану караності, санкції, негативних наслідків, судимості тощо [9, с. 438–496].

Отже, кримінальна відповідальність, будучи схожою на фундаментальному рівні з будь-яким іншим видом юридичної відповідальності, характеризується низкою особливих, притаманних лише їй, рис. Через складність, дискусійність і спірність питань щодо визначення поняття кримінальної відповідальності однозначного розуміння її суті не існує. Учені пропонують різні підходи до визначення цього багатогранного правового явища. Тому нагальної необхідності у виникненні законодавчого визначення кримінальної відповідальності, на думку А.В. Андрєєва, немає [1, с. 167]. Найбільш розробленими та усталеними в науці є ретроспективний і потенційний види кримінальної відповідальності. При цьому особливого значення має набути саме потенційна відповідальність, оскільки їй властивий істотний превентивний ефект.

Також доцільно в процесі правового виховання населення нашої країни звертати більшу увагу й на підстави кримінальної відповідальності. На думку В.В. Сташиса, саме кримінальне законодавство в цілому має на меті не лише позитивний вплив на ту чи іншу особу, винну у вчиненні злочину, а й спрямоване на досягнення ще однієї перспективної мети – знизити ймовірність злочинних діянь у соціумі за допомогою застосування закону або погрози, що дозволяє розглянути його превентивні можливості з точки зору як загальносоціального, так і спеціально-кримінологічного запобігання злочинності [10, с. 43–44]. Через систему кримінально-правових заходів впливу реалізується кримінальна відповідальність щодо особи, визнаної винною у вчиненні злочину, тоді як кримінальна відповідальність є формою існування кримінально-правових заходів впливу на осіб, яких визнано винними у вчиненні злочину [11, с. 37].

Отже, ці заходи можуть становити реакцію держави не лише на діяння, що містить склад злочину, а й у випадках, передбачених КК України, на суспільно небезпечне діяння без ознак складу злочину. За твердженням Є.М. Вечерової, мова йде про два різновиди

кримінально-правового впливу: кримінально-правовий вплив на злочини (злочинність) та кримінально-правовий вплив без наявності складу злочину [12, с. 362].

Свого часу Л.В. Багрій-Шахматов аргументовано переконував, що система кримінально-правових заходів має будуватися на основі низки принципів, серед яких окремо виділив принцип справедливості. Цей принцип передбачає наявність у системі заходів кримінально-правового впливу певної розмаїтості їх видів для того, щоб застосовувати ці види заходів до осіб, визнаних винними в скоєнні злочину, залежно від ступеня їх винності, а також ступеня суспільної небезпечності скоєного ними [13, с. 180].

Цікавими є погляди В.О. Меркулової та Д.С. Смокова, які вважають, що в нашому суспільстві все ще продовжує панувати думка, що відновлення справедливості – це обов'язково призначення покарання та реальне його виконання. У населення відсутнє чітке уявлення про співвідношення кримінальної відповідальності та покарання [14, с. 28].

Дійсно, виникає питання про те, чи потрібно населенню знати це співвідношення. Згідно з даними проведеного моніторингу населення України школою «Інтелект» більшість опитаних підтримують розширення арсеналу засобів кримінально-правового впливу на правопорушників, висловлюють думку про повернення до смертної кари, виступають за ізоляцію злочинців і не поділяють застосування до осіб, які вчинили тяжкі й особливо тяжкі злочини, альтернативних видів покарань. Застосування останніх, на думку опитаних, не стимулює та не спонукає винного до суспільно корисної, правильної поведінки, адже він не бажає стати на шлях виправлення. Ми поділяємо позицію В.К. Дуюнова про те, що на часі – створення повноцінної системи заходів кримінально-правового впливу, здатної забезпечити гнучкий, доцільний підхід до реагування на кожен випадок вчинення злочинів, де кожний захід – «на своєму місці, як палець на руці, і немає в зазначеній системі ні прогалин, ні зайвих компонентів» [15, с. 140].

Висновки

Викладені вище положення дозволяють зробити висновок про те, що проблематика кримінальної відповідальності та її реалізація відносяться до найскладніших у теорії кримінального права України. Через багатогранність кримінальної відповідальності нині поки що не існує однозначного розуміння її суті, при цьому поки що немає нагальної потреби у формуванні законодавчого визначення поняття кримінальної відповідальності.

Кримінальну відповідальність треба визначити реакцією з боку держави на порушення особою кримінально-правової заборони або правовим наслідком вчиненого кримінального правопорушення. Її зміст полягає в застосуванні до порушника передбаченого правовими нормами впливу за вчинення кримінального правопорушення. Будучи комплексним і системним феноменом, кримінальній відповідальності властиві відповідні підстави, види, форми та інші характеристики. Вона виконує регулятивну, превентивну, каральну, відновлювальну та виховну функцію. Переконані, що на сучасному етапі розвитку кримінального права особливого значення має набути, по-перше, такий вид кримінальної відповідальності, як потенційна, оскільки саме їй властивий суттєвий превентивний ефект; по-друге, відновлювальна функція кримінальної відповідальності.

Список використаних джерел

1. Андреев А.В. Поняття та види кримінальної відповідальності / А.В. Андреев // Політика в сфері боротьби зі злочинністю : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 1–2 березня 2013 р.). – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. – С. 165–168.
2. Панов М.І. Кримінальна відповідальність та її підстава / М.І. Панов // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4. – С. 45–52.
3. Коржанський М.Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : [монографія] / М.Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2004. – 216 с.
4. Головін А.С. Кримінальна відповідальність в контексті сучасних тенденцій відправлення правосуддя / А.С. Головін // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 11–12 жовтня 2012 р.) / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2012. – С. 14–25.
5. Гришук В.К. Питання розуміння поняття кримінальної відповідальності в доктрині кримінального права / В.К. Гришук // Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р.) / упорядн. : Є.О. Письменський, Ю.Г. Старовойтова ; Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС імені Е.О. Дідоренка, 2012. – С. 129–132.
6. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : [монографія] / Ю.В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) від 27 жовтня 1999 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 5. – С. 7–13.

8. Митрофанов І.І. Вчення про механізм реалізації кримінальної відповідальності : [монографія] / І.І. Митрофанов. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О.В., 2012. – 448 с.

9. Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : [монографія] / В.К. Гришук. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. – 736 с.

10. Сташис В.В. Роль і значення покарання в системі запобігання злочинності / В.В. Сташис // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 13–14 жовтня 2011 р.) / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – С. 40–44.

11. Митрофанов І.І. Кримінально-правові засоби впливу у механізмі реалізації кримінальної відповідальності / І.І. Митрофанов // Застосування кримінального законодавства органами внутрішніх справ: проблеми теорії і практики : матеріали всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Дніпропетровськ, 31 травня 2012 р.) / упоряд. В.В. Шабліс-

тий. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – С. 35–37.

12. Вечерова Є.М. Природа некаральних заходів кримінально-правового впливу на злочинність / Є.М. Вечерова // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових. – О. : Юридична література, 2007. – Вип. 32. – С. 362.

13. Багрий-Шахматов Л.В. Система уголовно-правовых мер в Украине, их классификация и конституционные основы применения / Л.В. Багрий-Шахматов // Проблемы права на зламі тисячоліть : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 13–14 лютого 2001 р.). – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2001. – С. 179–184.

14. Меркулова В.О. Удосконалення системи кримінально-правового реагування держави на злочини: тенденції реформування / В.О. Меркулова, Д.С. Смоков // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 2. – С. 27–31.

15. Дуюнов В.К. Реагирование на преступления должно быть комплексным, системным и последовательным / В.К. Дуюнов // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2012. – № 4. – С. 137–142.

В статтє раскрыты вопросы уголовной ответственности как одной из современных проблем уголовного права Украины. Освещены собственные позиции авторов и мысли отечественных ученых-криминалистов по данному вопросу. Сделаны важные в теоретическом значении выводы.

Ключевые слова: уголовная ответственность, функции, виды, содержание, современная проблема, научные взгляды, уголовное право Украины.

The article deals with the issue of criminal liability as one of the modern problems of criminal law of Ukraine. The own positions of authors and opinions of domestic forensic scientists on this issue are highlighted. The important conclusions in theoretical sense are formulated.

Key words: criminal liability, functions, types, content, contemporary issue scientific opinions, criminal law of Ukraine.